

Володимир Ковальчук*

Агітаційні листи волинського підпілля ОУН(Б) до цивільного населення Центральної та Східної України

У статті досліджуються агітаційні листи волинського підпілля ОУН(Б) до цивільного населення центральних та східних областей УРСР.

Ключові слова: населення, підпілля ОУН(Б), агітаційні листи, «закриті» листи.

Хоча кількість досліджень з історії Організації українських націоналістів (її бандерівського крила) невпинно зростає, досі не здійснено посутню характеристику документальної складової джерельного комплексу цієї структури. Лише розпочате дослідження розпорядчих, виконавчих, процесуально-судових¹, грошових² документів, на початковій стадії перебуває вивчення епістолярної спадщини (ділові та приватні листи)³. Також

* Ковальчук В.М. — кандидат історичних наук, консультант Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

¹ Ковальчук В. Місце формулярників зобов'язань у видовій структурі документів ОУН(Б) і УПА // Історія очима молодих дослідників: Зб. ст. Рівнен. держ. гуманіст. ун-ту. – 2007. – Вип. 2. – С. 62–66; Його ж. Виконавчі документи ОУН(Б) і запілля УПА в роки Другої світової війни // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: Зб. наук. праць Рівненського економіко-гуманітарного ун-ту ім. Г. Дем'янюка. – 2008. – Ч. 3. – Вип. 7. – С. 418–423; Його ж. Аналоги радянських протоколів допитів у системі документообігу ОУН(Б) і УПА (1940-і рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 2. – С. 159–170.

² Бофони: грошові документи ОУН і УПА / Упор. О. Клименко, ред. В. Даниленко. – К., 2008.

³ Уже опубліковано деякі ділові листи Степана Бандери, Романа Шухевича, Миколи Лебеда, Ніла Хасевича, Миколи Дужого, Степана Ленкавського, Петра Федуна, Дмитра Клячківського. Див., наприклад: Життя і діяльність Степана Бандери: документи й матеріали / Ред. та упор. М. Посівнич. –

тільки стартувало дослідження окремих пропагандистських документів і матеріалів. Дослідниця друкованої пропаганди ОУН і УПА О. Стасюк, на жаль, класифікувала її лише на неперіодичні (книжки, брошури, листівки) та періодичні видання⁴, тоді як варто було б розробити суттєву класифікацію, провівши джерелознавчий аналіз. Наступні дослідники, зокрема О. Пагіря, котрий актуалізував зміст одного пропагандистського листа, спрямованого мешканцю Луганщини⁵, не визначили місце подібних листів у системі документообігу підпілля взагалі й у пропагандистській ланці документації зокрема.

Предметом розгляду стала специфічна група листів ОУН(Б), які через низку специфічних ознак не можна зарахувати до епістолярію — ділового чи приватного. Інколи дані листи, що писа-

Тернопіль: Астон, 2008. – С. 261–349; Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959) / В. Богдан, В. В'ятрович, С. Кокін, В. Сергійчук, Н. Сердюк (ред.); І. Білоконь, С. Кокін, С. Сердюк (упор.). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 1. – С. 376–387; Т. 2. – С. 122–132, 153–159, 245–333, 441–445, 457–472, 495–609; Т. 3. – С. 534–549, 554–573; Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2007. – Т. 1. – С. 257–263, 387–391, 578–589; *Ищук О., Николаева Н.* Проекти нагород УПА // *Военна історія*. – 2008. – № 5. – С. 92–94; *Ленкавський С.* Український націоналізм. Твори / О. Сич (ред.). – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – Т. 1; *Мороз В.* Лист Петра Полтави до Романа Шухевича як джерело до вивчення проблем українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. // *Військово-історичний вісник Львівського військового ін-ту ім. П. Сагайдачного*. – Львів, 2004. – С. 172–182; *Ковальчук В.* Невідомі листи засновника УПА на Волині Дмитра Клячківського («Клим Савур») у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади України // *Книжкові колекції, рідкісні видання та рукописи в сучасному науково-інформаційному просторі: Матер. конф., присвяч. 85-річчю музею книги Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького*. Одеса, 25–27 вересня 2007 р. – Одеса, 2008. – С. 204–210.

⁴ *Стасюк О.* Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). – Л., 2006. – С. 240–374.

⁵ *Пагіря О.* «Пишуть до вас українські повстанці...». Про листування бандерівців із радянським військовослужбовцем // *Україна молода*. – 2009. – 9 листопада. – № 206 [Електронний ресурс]: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1527/163/53714/>

лися з метою агітації цивільного населення, бандерівці називали «закритими»⁶, адже кореспонденція надсилалася мешканцям Східної України у запечатаних конвертах.

Декілька формулярів⁷ таких листів фахівці Галузевого державного архіву Служби безпеки України нещодавно внесли до електронної бази даних інформаційно-довідкової зали архіву. Відтепер ці електронні копії там може скопіювати кожен бажаючий.

На думку А. Русначенка, практика відправлення пропагандистських (агітаційних) листів поштою була започаткована в ОУН(Б) не пізніше листопада 1945 р. Тоді з надр організації вийшов розпорядчий документ «Про виховно-пропагандивну працю серед населення СУЗ», в якому зазначалося:

«Щоб опанувати повністю в глибину й ширину СУЗ, вживати мусимо найрізномірніших засобів. Важніші з них: мітинги, зустрічі-балачки, *листи* (курсив наш. — В. К.), література, лозунги»⁸.

На жаль, дослідник не навів приклади пропагандистських листів за 1945 р. Найбільш ранні з тих, які нам довелося бачити, датовано 1948 р. Утім, не викликає сумніву те, що з 1949 р. листування зі «східняками» стало важливим аспектом реалізації спеціальної оунівської доктрини, що була сформульована у брошурі «Послідовно реалізовувати клич “Лицем до Сходу”».

Спрямування пропагандистських листів до цивільного населення — це не оунівський ексклюзив. Таку форму агітації застосовували, наприклад, червоні війська, причому ще у 1919 р. Так, політвідділ однієї з дивізій 7-ї армії, перебуваючи під Петроградом, закликав червоноармійців

«писати листи до естонців, агітувати їх про припинення війни з радянською Росією»,

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 2, оп. 48 (1953 р.), спр. 21, т. 1, арк. 59.

⁷ Там само, ф. 13, спр. 376, т. 10, арк. 429–436, 439–445; т. 29, арк. 346–351.

⁸ Там само, т. 12, арк. 210; Русначенко А. Проблема Сходу в українській революції середини ХХ століття // Український визвольний рух. – 2009. – № 13. – С. 239.

тому що це іноді діє краще «за кулемети і гармати». За вказівкою політпрацівників «адресні» агітаційні листи до своїх колишніх товаришів по зброї писали білогвардійці, котрі перейшли на бік більшовицької влади⁹. У 1970-х рр. на радянські підприємства, установи, заводи, фабрики й навіть дитячі садки масово надходили релігійні агітаційні матеріали з країн Заходу¹⁰.

Агітаційні листи ОУН(Б) доречно доповнили «традиційні» види кореспонденції, які, починаючи з останніх років Другої світової війни, оунівці з пропагандистською метою надсилали у східному напрямку — листівки¹¹, відозви, звернення та пропагандистську літературу (книги, брошури)¹².

⁹ *Купайгородская А.* Оружием слова: листовки петроградских большевиков. – Ленинград, 1981. – С. 113–114.

¹⁰ *Белов А., Шилкин А.* Диверсия без динамита. – Москва, 1972. – С. 14–15, 18.

¹¹ Так, у 1948 р. листівки мали надійти завідувачці Центральною бібліотекою Залізничного р-ну м. Києва Марії Крупській, у Харків — кореспондентів газети «Радянська Україна» Миколі Рубанту, жителів м. Білопілля Сумської обл. Вікторові Ковальку, мешканці м. Новий Буг Миколаївської обл. Марії Портній, у Ніслівський радгосп Куп'янського р-ну Харківської обл. Семенові Сумному, працівникові лісозаводу на ст. Бровари Авраму Охрім'юку. Однак конверти з цими листівками, відправлені з різних населених пунктів у Рівненській і Волинській областях, на півдорозі до адресатів перехопило (у відправників з Рівненської обл.) відділення «В» УМДБ в Рівненській обл. (див.: ГДА СБ України, ф. 2 [Упр. 2-Н], оп. 48 [1953 р.], спр. 21, т. 1, арк. 4–5).

¹² У 1944 р. надсилати пропагандистську літературу до Києва, «ворогам» українських націоналістів та «їх вислужникам», наказував в інструкції якийсь «Борис Черкаський». Указувалися вельми сміливі адреси: «Київ, Президія Верховної Ради УРСР, голові Президії т. Гречусі»; «Київ, Раднарком України, керуючому в справах мистецтва т. О. Корнійчуку»; «Київ, Раднарком України, заступникові голови Раднаркому т. Бажану»; «Київ, Наркомосвіти України, наркомів освіти т. П. Г. Тичині». Дата виходу інструкції відсутня. Орієнтовно це кінець 1944 р., тому що працівники УМВС Станіславської області знайшли документ 21 січня 1945 р. в одному з лісів Солотвинського р-ну серед документів «банди» «Довбуша» (за іншими даними — проводу Надвірнянського надрайону). На жаль, листи, які були спрямовані чи надійшли за адресами «Черкаського», виявити не вдалося (див.: ГДА СБ України, ф. 2 [Упр. 2-Н], оп. 60 [1953 р.], спр. 6, арк. 98; ф. 2 [4 Упр.], оп. 28 [1960 р.], спр. 1, т. 1, арк. 94, 98).

У цій статті виокремимо з документального комплексу ОУН(Б) кілька таких документів, розкриємо їх зміст. З'ясуємо, де брали координати адресатів, визначимо авторів і відправників.

У ГДА СБ України нам удалося віднайти такі ще не актуалізовані агітаційні листи:

1. від Андрія Брезвена із с. Селиська Яворівського р-ну Львівської обл. до Василя Гуріна, мешканця м. Рубіжного Ворошиловградської обл. (за березень 1948 р.)¹³;
2. від «українських повстанців» до Олександра Шерстюка (від 31 березня 1948 р.)¹⁴;
3. від «українських повстанців» до Марії Поліщук з с. Кочержинці Уманського р-ну Київської обл. (орієнтовно 1948 р.)¹⁵;
4. від т.зв. «начальника Житомирського МГБ» до начальника міліції Ружинського р-ну Житомирської обл. Івана Ромашова (дату не вказано)¹⁶;
5. лист без підпису до «родини комсомольця» (дату не вказано)¹⁷.

У першому зі згаданих вище листів міститься критика кількох популярних тверджень радянської пропаганди. Роз'яснюється, що бандерівці у роки радянсько-німецької війни не співпрацювали з німцями, а воювали проти них (і більшовиків), також не мають нічого спільного з англійцями й американцями. Основна мета бандерівців — боротьба за створення незалежної України¹⁸. У документі підкреслюється, що ототожнювати радянських партійних діячів із російським народом, як це іноді робилося раніше, — помилкова стратегія.

Зміст другого листа — інформування завідувача відділом освіти у Запорізькій області О. Шерстюка про ОУН, УПА, УГВР

¹³ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 48 (1953 р.), спр. 14, т. 1, арк. 228–231.

¹⁴ Там само, спр. 21, т. 1, арк. 143.

¹⁵ Там само, арк. 59.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само, ф. 13, спр. 372, т. 51, арк. 57.

¹⁸ Там само, ф. 2, оп. 48 (1953 р.), спр. 21, т. 1, арк. 143.

як організації спротиву радянській владі. Розкриваються мета діяльності («боротьба за правду і волю»), джерела підтримки («український народ [...] забезпечує нас одягом, харчами і грішми на конечні видатки, зброю ми здобуваємо в боях з МВД–МГБ»)¹⁹, напрямки боротьби цих організацій («проти Сталіна і його вислужників»). У документі окремо наголошувалося, що повстанці у полон не здаються:

«Ми, українські повстанці, ніколи не здаємося ворогові. Бувають випадки, що зустрівшись перед переважаючими силами МВД–МГБ, попадаємо в оточення, з якого вже немає виходу. Тоді ми, вистрілявши всі набойі, останній пускаємо собі у висок чи підриваємося гранатою».

Наприкінці анонімні автори пропонували О. Шерстюкові «читати наші листівки», переписувати їх «і висилати на знані Вам адреси»²⁰.

У третьому зі згаданих листів «українські повстанці» спершу абстрактно роз'яснюють, за що конкретно ведуть боротьбу. При цьому про бандерівські організації згадки відсутні. Далі міститься критика радянської преси, через цензурування якої повстанці не можуть інформувати про себе:

«Ми мусимо користуватися підпільною пресою або закритими листами, розчислюючи, що може не всі попадуть в руки МВД–МГБ»²¹.

Четвертий лист — відповідь «українських повстанців» на три запитання: «Хто ми такі? Яка наша ціль? Яка пропаганда?».

Для цього авторові (авторам) знадобилося 6 сторінок машинопису. Необхідність боротьби аргументована, перш за все, політикою радянської влади, унаслідок якої рівність народів у СРСР так і не настала. Констатується, що соціальної рівності класів не відбулося, в УРСР порушені громадянські свободи, були репресовані кращі представники вітчизняної інтелігенції²².

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 48 (1953 р.), спр. 21, т. 1, арк. 143.

²⁰ Там само.

²¹ Там само, арк. 59.

²² Там само.

П'ятий лист зводиться до жорсткої критики комсомолу. Його апологети, зазначав анонімний автор, роблять із дітей «зрадників»: *«Хай твоя дитина негайно кине комсомол»*, — пропонувалося батькам²³.

Очевидне те, що подібні листи укладалися за спеціальними формулярами. Фразу звернення до адресата на самому початку типового листа («До громадянина(-нки)»²⁴, «До родини комсомольця»²⁵) продовжувала порожня графа, куди відправник від руки вписував прізвище та ім'я (наприклад, «Поліщук Марія»²⁶). Наступні фрази на кшталт: *«[...] пишуть до Вас українські повстанці-бандерівці»*²⁷ або *«[...] ми, українські повстанці»*²⁸. Інколи текст кожного пропагандистського листа укладався таким чином, щоб врахувати фах, освіту, соціальне положення адресата. У таких випадках до автора цей лист «промовляв» його ж «мовою». В останніх реченнях траплялися запрошення адресата до епістолярного діалогу чи інших форм контактів надалі (наприклад, *«[...] коли матимете відпустку, заїжджайте до мене»*²⁹). Після основного тексту (перед підписом і датою) в багатьох випадках проходять антирадянські гасла, де фігурують слова «Сталін», «режим», «кліка», «большевицька адміністрація», «саботаж», «поневолені народи»³⁰. Чимало агітаційних листів закінчувалися заклик до адресатів самочинно переписувати їх і розповсюджувати серед знайомих³¹. Пропагандистські листи супроводжувалися спеціальними гаслами-рекомендаціями щодо їх поширення:

«З хати до хати, з рук до рук»,

²³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 51, арк. 57.

²⁴ Там само, ф. 2, оп. 48 (1953 р.), спр. 21, т. 1, арк. 59.

²⁵ Там само, ф. 13, спр. 372, т. 51, арк. 57.

²⁶ Там само, ф. 2, оп. 48 (1953 р.), спр. 21, т. 1, арк. 59.

²⁷ Там само, спр. 14, т. 1, арк. 229.

²⁸ Там само, спр. 21, т. 1, арк. 143.

²⁹ Там само, спр. 14, т. 1, арк. 231.

³⁰ Там само, спр. 21, т. 1, арк. 59, 143.

³¹ Там само, арк. 59.

«Прочитай і передай другому»³²,

«Прочитай і дай друзям прочитати!

Дбайливо заховай листівку від ворога!»³³,

«Прочитай сам і другому, доброму другові дай прочитати»³⁴.

Наприкінці багатьох листів містилися антирадянські гасла:

«Саботуйте зарядження большевицької адміністрації!»,

«Смерть Сталіну і його вислужникам!»³⁵ та ін.

Відправниками цих листів ставали представники цивільного населення (Андрій Брезвен) або вигадані особи («начальник Житомирського МГБ»). Також у графу «відправник» часто вписувалася абстракція «українські повстанці». Однак такі документи насправді відправляли (чи доручали комусь це зробити) політичні референти підпілля ОУН(Б) у Західній Україні. У цьому переконує документ, завірений начальником Межиріцького райвідділу МДБ Устенком 5 травня 1949 р. Як зазначається у джерелі, 8 вересня 1948 р., під час чекістсько-військової операції на хуторах під с. Мала Совпа, було вбито політичного референта «Веремія», а при ньому знайдено щоденник із записами про нібито відправлену ним пошту на адресу низки мешканців східних областей України, у т.ч. на ім'я Грунича Івана — жителя Тростянецького р-ну Сумської обл.³⁶

Відправники брали адреси зі заздалегідь складених підпіллям списків поштових координат «східняків». Переліки такі, як правило, не підписувалися, хоча про авторів цих документів можна здогадуватися з інших джерел. Вдалося встановити, що працівники МДБ захопили списки з адресами жителів східноукраїнських земель в Олександрійському районі на Рівненщині під час ліквідації районного проводу ОУН(Б) під керівництвом

³² ГДА СБ України, ф. 2, оп. 48 (1953 р.), спр. 21, т. 1, арк. 59.

³³ Там само, арк. 166.

³⁴ Там само, арк. 59.

³⁵ Там само, арк. 59, 143.

³⁶ Там само, арк. 93.

«Сагайдачного» (вересень 1948 р.)³⁷; у Тернопільській області під час перлюстрації поштової кореспонденції (листопад 1948 р.)³⁸; у криївці проводу Надвірнянського надрайону біля с. Росульна Солотвинського р-ну Станіславщини (січень 1949 р.)³⁹; у криївці повстанця «Брехуна» у Корецькому районі Рівненської області (червень 1950 р.)⁴⁰. Ці списки досить хаотичні, безсистемні, складаються з адрес мешканців східних областей УРСР без поділу за регіоном, статтю, фахом.

Окрім оригіналу списку координат «східняків» «Адреси зі СУ», який МДБ вилучило з криївки в Олександрійському районі, у ГДА СБ України збереглася його копія (переклад на російську мову)⁴¹. В оригіналі 71 пункт — адресати у Дніпропетровській, Полтавській, Харківській, Вінницькій, Запорізькій, Сумській, Сталінській, Кам'янець-Подільській, Миколаївській, Чернігівській, Ворошиловградській, Житомирській, Київській областях. При цьому крім поштової адреси людини в кожному випадку вказується професія. Із Сумської області, наприклад, у документі зазначені такі адресати: Роменський район с. Вовківці, Садова Соня Андріївна і Турчин Марта Іванівна; м. Білопілля, Червоний Майдан № 34, Ковалько Віктор Омелянович; Тростянецький район, с/у Депутатів, Грунич Іван Яковлевич; Лебединська МТС, Шульга Яків Митрофанович⁴². Якщо підсумувати всі професії адресатів із цього списку, то листи надсилалися: кореспондентові та спецкору «Радянської України», секретареві райкому, працівникові міської ради народних депутатів, голові виконкому райради, учителеві, працівникові колгоспу «Більшовик», бригадирам колгоспів ім. Карла Маркса та ім. Сталіна, голові МТС, начальникові райвідділу міліції⁴³. Цікаво, що відправ-

³⁷ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 48 (1953 р.), спр. 21, т. 1, арк. 112, 195, 213.

³⁸ Там само, арк. 197.

³⁹ Там само, арк. 44–46, 170.

⁴⁰ Там само, арк. 261.

⁴¹ Там само, арк. 34–39.

⁴² Там само, арк. 207–208.

⁴³ Там само.

ники з Олександрійського району помилково поклали до конверта для І. Шарапанівського (мешканець с. Демидівка Ольгопільського району Вінницької області), окрім пропагандистського листа, згаданий вище перелік 71 адреси «східняків»⁴⁴.

Пошук адрес мешканців радянської України вівся найрізноманітнішими шляхами — підпільники на ЗУЗ та ПЗУЗ брали їх в осіб родом зі СУЗ, котрі працювали у Західній Україні (учителі, лікарі, студенти), дізнавалися від людей, що виїхали до східних регіонів на роботу, знаходили у радянських газетах (повідомлення про досягнення сільських доярок, робітників промислових підприємств, контакти журналістів). Так, представники управління 2-Н МДБ УРСР Каганович та Атаманюк у 1949 р. в листі до начальника 2-го відділу УМДБ Ворошиловградської області Брандта припустили, що оунівці Солотвинського району на Станіславщині дізналися про потенційних адресатів пропагандистських листів у Попаснянському районі Ворошиловградської області «від учителів, лікарів та інших осіб, що прибули зі східних областей УРСР»⁴⁵.

Шлях «закритих» листів до адресата починався з радянської пошти. На конвертах із листами особливо часто стоять штампи поштових відділень у Рівненській та Тернопільській областях: м. Острог, с. Здовбиця (весна 1948 р.)⁴⁶, с. Будараж (квітень 1948 р.)⁴⁷, с. Крупець та інші села Червоноармійського району (1949 р.)⁴⁸, Тернопіль, Збараж, Зборів, Шумськ, населені пункти Козинського району⁴⁹.

Як правило, такі листи до адресатів не доходили — на півдорозі їх вилучали регіональні представники відділення «В» управління 2-Н МДБ УРСР, котрі перлюстрували кореспонденцію. Утім 13 грудня 1948 р. якимось чином конверт із пропагандою

⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 48 (1953 р.), спр. 21, т. 1, арк. 33.

⁴⁵ Там само, арк. 237.

⁴⁶ Там само, арк. 17, 227.

⁴⁷ Там само, арк. 71.

⁴⁸ Там само, арк. 59.

⁴⁹ Там само, арк. 42.

потрапив адресатові — учительці Кругликівської неповної середньої школи Успенського району Ворошиловградської області Євдокії Мойсеївні Провозиній. Очевидно, кореспонденція надійшла їй не поштою, а була передана колегою по школі Тамарою Грузиною. Отриманого листа Провозина передала директоріві школи Веселовській, яка направила його завідувачу Успенським райвно Броневицькому, а той уже — начальникові Успенського райвідділу МДБ капітанові Решетникову⁵⁰.

Таким чином, здійснений нами аналіз змісту агітаційних листів свідчить про те, що між ними й пропагандистськими документами підпілля ОУН(Б) (листівки, гасла, відозви, звернення, повідомлення, тексти промов та бесід, комунікати, «думки») є значно більше спільного, ніж із діловими чи приватними листами. Адже в останніх, як правило, писали про внутрішньоорганізаційні справи та особисте, агітація там була відсутня.

**Ковальчук В. Агитационные письма
волынского подполья ОУН(Б) к гражданскому населению
Центральной и Восточной Украины.**

В статье исследуются агитационные письма волынского подполья ОУН(Б) к гражданскому населению центральных и восточных областей УССР.

Ключевые слова: население, подполье ОУН(Б), агитационные письма, «закрытые» письма.

**Kovalchuk V. Agitation letters of Volynian underground
of OUN(B) to civil population of Central and Eastern Ukraine.**

The article is dedicated to agitation letters of Volynian underground of OUN(B) to civil population of Central and Eastern regions of Ukraine.

Key words: population, underground, OUN(B), agitation letters, «closed» letters.

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 48 (1953 р.), спр. 14, т. 1, арк. 79.